

De dynamiek van onthullingen en schandalen

Inleiding

In de dagen, weken en maanden na het ongeval met El Al-vlucht 1862 verschenen in verschillende Nederlandse kwaliteitskranten talloze, vaak spectaculaire onthullingen. Vooral Dagblad Trouw publiceerde berichten die later aanleiding gaven tot twijfel en controverse. Sommige onthullingen wekten grote onrust, bijvoorbeeld het vermeende “extra rondje” van het vliegtuig boven de Bijlmer (29 oktober 1992). Al snel waarschuwden woordvoerders van de Israëlische ambassade, het ministerie en leden van het onderzoeksteam dat dergelijke berichten misverstanden konden veroorzaken en het vertrouwen in het onderzoek konden schaden. Die waarschuwingen leidden bij sommige journalisten juist tot nog meer wantrouwen.

Binnen het internationale onderzoeksteam dat volgens ICAO Annex 13 werkte, wisten de onderzoekers dat veel van deze onthullingen niet waren gebaseerd op volledige of juiste informatie. Tegelijkertijd was de communicatie vanuit de overheid en het onderzoeksteam zelf gebrekkig. De onderzoekers hadden geen eigen woordvoerder, en de ministeries gaven te weinig toelichting. Daardoor groeiden misverstanden en emoties.

Ik maakte in die tijd in hangar 8 persoonlijk mee hoe mensen die niet bij het onderzoek betrokken waren, informatie met de pers deelden. Daardoor kon ik goed volgen hoe sommige berichten tot stand kwamen. In dit hoofdstuk laat ik zien hoe bepaalde onthullingen over de Bijlmerramp uitgroeiden tot mediagedreven schandalen, vaak zonder dat sprake was van moedwil of samenzwering, maar door een samenloop van misverstanden, slechte communicatie en de dynamiek van nieuws.

De journalistieke onthulling

Een onthulling is in de journalistiek bedoeld om misstanden aan het licht te brengen. Journalisten vervullen een belangrijke waakhondfunctie: zij brengen zaken naar buiten waarvan zij vinden dat de maatschappij ze moet weten. Dat kan gaan om echte schandalen, maar ook om vermoedens die later niet blijken te kloppen.

Een journalist kan oprecht geloven dat hij iets belangrijks onthult. Maar wanneer niet alle feiten bekend zijn, wordt het moeilijk om te bepalen of sprake is van een bewuste doofpot of eenvoudigweg van een misverstand. Veel journalisten hadden destijds onvoldoende kennis van luchtvaartonderzoek om technische informatie goed te duiden. Bovendien kregen zij geen toegang tot het volledige dossier. Daardoor konden veronderstellingen snel als feiten worden gepresenteerd.

De cruciale vraag is steeds of een onthulling op feiten is gebaseerd of op vermoedens en

geruchten. Onbevestigde beweringen kunnen onbedoeld grote maatschappelijke gevolgen hebben. Ze kunnen wantrouwen wekken, mensen onnodig ongerust maken en een eigen dynamiek krijgen. Zo ontstaat soms een “schandaal” — niet per se omdat er iets ernstigs is gebeurd, maar omdat het publiek gaat geloven dat er iets wordt verzwegen.

De dynamiek van het schandaal

De schandaaltheorie beschrijft hoe zo’n proces verloopt. Een schandaal heeft altijd twee kanten: de vermeende misstand zelf, en de maatschappelijke ophef die ontstaat zodra die naar buiten komt.

Zonder publiciteit is er geen schandaal. De media spelen daarin een dubbele rol. Eerst brengen ze het nieuws van de onthulling, vervolgens doen ze verslag van de verontwaardiging die diezelfde onthulling oproept. Zo ontstaat een spiraal waarin berichtgeving en publieke emotie elkaar versterken.

Andere actoren – zoals belangenorganisaties, politici en slachtoffers – haken vaak aan bij de media-aandacht, wat het schandaal verder aanwakkert. Gaandeweg ontstaat een overkoepelend beeld, een zogenoemd masterframe: een overtuigend, herkenbaar verhaal waarin alles lijkt te passen. In dat frame wordt de werkelijkheid gereduceerd tot goed en fout, schuld en onschuld.

Zodra zo’n frame overheerst, neemt de neiging toe om nieuwe feiten te zoeken die het verhaal bevestigen. Kritische toetsing verzwakt, omdat informatie die in het bestaande beeld past, sneller wordt geloofd. Hierdoor kan een vorm van tunnelvisie ontstaan. Onderwerpen die aansluiten bij het masterframe – bijvoorbeeld vermoedens van een doofpot of van gevaarlijke stoffen – krijgen automatisch meer aandacht, zelfs als het bewijs daarvoor beperkt is.

De schandaaldynamiek kent ook “secundaire transgressies”: nieuwe kwesties die ontstaan uit de reacties van betrokkenen. Ontkenningen, misverstanden of communicatiefouten kunnen op hun beurt nieuwe golven van verontwaardiging veroorzaken. Zo groeit een schandaal uit tot een zichzelf versterkend systeem.

De gevolgen voor het onderzoek en de publieke perceptie

Rond de Bijlmerramp leidde deze dynamiek tot een reeks mediagevoelige onderwerpen die de aandacht afleidden van de technische hoofdoorzaken. Artikelen over vermeende afwijkingen van de route, gevaarlijke stoffen, uranumbalansgewichten en geheimgehouden documenten versterkten het beeld dat er iets verborgen werd gehouden.

Daarbij speelde mee dat de communicatie vanuit de overheid en de Raad voor de Luchtvaart gebrekkig was. De onderzoekers waren technisch deskundig, maar niet getraind in mediacommunicatie. Daardoor ontstond ruimte voor speculatie.

Sommige journalisten en politici concludeerden dat stilzwijgen gelijkstond aan verbergen. Terwijl de werkelijkheid vaak eenvoudiger was: niet alle informatie kon direct worden gedeeld, of men wilde eerst zeker zijn van de feiten. Zo groeide miscommunicatie uit tot wantrouwen, en wantrouwen tot verontwaardiging.

De publicatie “Bijlmergekte ontmaskerd” van De Groene Amsterdammer (1999) verwoordde dit later scherp: veel van de vermeende onthullingen waren gebaseerd op onvolledige informatie en hadden onbedoeld bijgedragen aan een sfeer van collectieve verwarring.

Vooruitblik op de vier onthullingen

In de context van de Bijlmerramp ontwikkelden zich vier grote mediagebeurtenissen tot langdurige “schandalen”:

1. Het vermeende derde rondje van het vliegtuig (oktober 1992)
2. Het vermeende gevaar van verarmd uranium (september 1993)
3. De beschuldigingen van een verzwegen gevaarlijke lading (september 1993)
4. De vermeende geheime documentatie in het ongevallendossier (na de serie Rampvlucht, 2022)

In de volgende hoofdstukken worden deze vier casussen afzonderlijk besproken. Daarbij wordt telkens nagegaan in hoeverre de onthullingen feitelijk juist waren, wat hun maatschappelijke impact was en welke lessen eruit te trekken zijn voor de relatie tussen journalistiek, overheid en onderzoeksinstanties.

Korte samenvatting

Na de Bijlmerramp ontstond een golf van journalistieke onthullingen. Sommige berustten op feiten, andere op misverstanden of onvolledige informatie. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe die berichten konden uitgroeien tot maatschappelijke schandalen en welke dynamiek van media, politiek en emotie daaraan ten grondslag lag. Het vormt de opmaat tot de vier belangrijkste onthullingen die het publieke debat over de ramp jarenlang hebben bepaald.